

CONFESSIO ÉS NATIO

DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i4.286>

KOLLAI ISTVÁN*

Szvatopluk az imakönyvben

A vallási versengés hatása a népnyelvek nacionalizálódására

A nacionalizmusok kutatásának meglehetősen fontos mérföldköve az 1980-as évtized, amikor számos olyan, a nacionalizmust konceptualizálni igyekvő átfogó mű jelent meg, melyek máig meghatározzák az erről folytatott akadémiai és részben közéleti diskurzust.¹ E nacionalizmus-koncepciók között sok hasonlóság figyelhető meg, többek között az, hogy a nemzeti identitások kialakulásánál hangsúlyozzák annak modern és funkcionalista jellegét, a kapitalizmusnak és általában egyfajta szekuláris-racionális gazdasági érdekeknek a jelentőségét, amelyek a középkori partikularizmusok felszámolásában és az egységes, homogenizált piacok létrejöttében voltak érdekelték. Ez a megközelítés a nacionalizmusnak és a nemzeti identitásnak természetszerűleg modern jelleget tulajdonít, hiszen annak előfeltétele

* A szerző történész, a Corvinus Egyetem oktatója.

E-mail: istvankollai@gmail.com

¹ Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, London–New York: Verso, 1991. [Az 1983-as kiadás bővített változata.] Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism. New Perspectives on the Past*. Oxford: Basil Blackwell, 1983. Hobsbawm, Eric J.: Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 1–14. Hobsbawm, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge University Press, 1992. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983.

a polgári és az ipari forradalom; illetve ebben a megközelítésben benne foglaltatik az is, hogy az új identitásokat alapvetően fentről egy ebben érdekelt kulturális-politikai elit alakította ki. Mindezek miatt a modernista megközelítést szokás funkcionalistának, instrumentalistának, illetve konstruktivistának is nevezni.²

Ez a magyarázat mára valamiféle mainstreammá vált, háttérbe szorítva azokat a kutatási irányokat, melyek a nemzeti identitásnak a modern kor előtti létét is feltételezik (perennialisták, primordialisták), vagy amelyek a modern identitásokat egy korábban is meglévő „etnikai magból” eredeztetik (etnoszimbolisták).³ És ezzel együtt mintha háttérbe szorult volna a premodern kor identitáskonfliktusai és a modern kor identitáskonfliktusai közötti kapcsolatok konceptualizáló kutatása, nem annyira a történészek között,⁴ hanem a nacionalizmusoknak, etnicitásnak és identitásnak a politológiai, szociológiai vagy a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájából táplálkozó kutatási programjain belül. Ez utóbbi akadémiai diskurzusban a 19. század előtti és azutáni nyelvi konfliktusok összehasonlítása nem kap túlzott jelentőséget, a kettő közötti esetleges kapcsolódások kevésbé kerülnek tisztázásra. Pedig a premodern nyelvi konfliktusok léte önmagában nem jelenti a fenti modernista megközelítésnek a megkérdőjelezését, hiszen a közép- és kora újkorban a népnyelvek használatának – legalábbis a történelmi Felső-Magyarország példája ezt mutatja – nincsen meg az a fajta szimbolikus kódrendszere és identitásépítő ereje, ami később a nemzettudat fontos sajátossága. A felső-magyarországi szláv

² O’Leary, Brendan: On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner’s Writings on Nationalism. *British Journal of Political Science*, Vol. 27, No. 1 (1997). 191–222.; Smith, Anthony D: *National identity*. Penguin Books, 1991.

³ Összefoglalásukat l. Smith, Anthony D: Ethnic Persistence and National Transformation. *The British Journal of Sociology*, Vol. 35, No. 3 (1984). 452–461.; ill. Smith, 1991.

⁴ A szlovákság esetében l. például Ábrahám Barna: A szlovákság történelmi törésvonalai: konfesszionalizmus és regionalizmus In: Illés Pál Attila (szerk.): *Hungaro-szlovakológia*. Budapest: Szent István Társulat, 2007. Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony: Kalligram, 2014. Maxwell, Alexander: *Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism*. London/New York: Tauris Publishers, 2009.

nyelvfejlődés ilyen szempontból éppen a modernistáknak azt a tételét erősítheti meg, hogy a nemzet természetszerűleg modern képződmény. Annál inkább kétségbe vonható viszont a szláv nyelvi fejlődés esettanulmánya alapján az a tétel, ami a nemzeti identitás fentről létrehozott, érdekalapon konstruált jellegét hangsúlyozza. Inkább az rajzolódik ki, hogy a középkori és kora újkori elit – a premodern literátus értelmiséggel karöltve –, elsősorban a vallási identitás építésében volt érdekelt, ez volt igyekezetének fő tárgya a könyvnyomtatás, illetve a reformáció kibontakozása után, de a beszélt nyelvek kodifikálásába és az akörülük nagyközösségek építésébe ölt energiák újfajta nyelvi ellentéteket ébresztettek: a későbbi modern nemzeti identitáskonfliktusok kibontakozó csirái ezek. A vallási identitásnak ezen évszázadai tehát – mely kort találónak tűnik a nacionalizmussal párhuzamba állítható konfesszionális⁵ kifejezéssel illetni – meglehetősen megágyaztak annak, hogy a beszélt nyelvnek mérhető és összehasonlítható presztízse legyen, a népnyelveket ne pusztán eszköznek, hanem önmagában álló értéknek tekintsék beszélői; mindezzel végül teret adva a modern nemzeti identitások kifejlődésének. Ez nem jelenti azt, hogy feltételeznünk kéne a nemzeti identitások fentről lefelé épülő jellegének teljes ellenkezőjét: nem egy letről felfelé épülő identitásmozgalom képe rajzolódik ki, hanem inkább egy kölcsönhatásos folyamat, amiben az elitek, a tömegek és az írástudók is részt vesznek.⁶

⁵ A konfesszionális kifejezés effajta használatához l. Haug-Moritz, Gabriele: Kaisertum und Parität: Reichspolitik und Konfessionen nach dem Westfälischen Frieden. *Zeitschrift für Historische Forschung*. Vol. 19, No. 4 (1992). 445–482.; Schilling, Heinz: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása 2003. *Történelmi Szemle*, 2003/3–4. 201–212.; Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*, 2012/1. 37–62.

⁶ A társadalomfejlődés ilyen kölcsönhatásos („relacionista”) megközelítése nem egyedülálló. Azt is érdemes megjegyezni, hogy miközben mind a történelemfilozófián, mind például a magyar történelem-diskurzuson végigvonul a dilemma arról, hogy a társadalmi változások mennyire a hierarchikus rendszerszintű intézményeknek és elitjeiknek köszönhető. (L. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981/3. 313–359.) vagy mennyiben a cselekvő egyének akaratainak és interperszonális kapcsolatainak eredménye (L. Péter Katalin: A társadalom egyes tagjaiban cselekszik. *BUKSZ*,

A népnyelvek változó szerepe a konfesszionizmus hatására

A 16. században a reformáció és a könyvnyomtatás minőségi változást hozott a népnyelvek használatában, melyek korábban a latin árnyékában a „vulgáris”, lokális, vernakuláris kommunikáció eszközei voltak.⁷ A könyvnyomtatás a tömegek megszólításának *lehetőségét* teremtette meg, a reformáció pedig ennek *szükségességét* hozta el: hiszen ekkortól korábban nem létező ideológiai ellentét szakította ketté Európát, és a felekezetek versengésbe kezdtek a hívekért, akik immár nem kerültek meg, hogy saját beszélt nyelvükön szólítsák meg híveiket. E versengésben előbb a protestáns felekezetek voltak erősebbek, majd a katolikus egyház is felzárkózott melléjük mind agilitásban, mind céltudatosságban.

A népnyelvek részleges használata a vallási életben – a latinul nem tudó hívek megszólításának céljából – már korábbra datálható (különösen az olyan eseményeknél, mint az esküvő, a keresztelő). A reformáció és a könyvnyomtatás e tendenciában minőségi ugrást jelentett, a népnyelvi kommunikáció programszintű kibontakozását hozta el Biblia- és zsolnárfordításaival, a prédikációs kiadványokkal és a vallási vitairatokkal. Ezzel együtt a népnyelvek felértékelődtek az eredetileg latinos műveltségű írni-olvasni tudók között is.

A reformáció hatására a tanulni vágyó magyarországi diákok és tanárok megváltoztatták korábbi peregrinációs úticéljaikat is, így alaposan újraszótták a kialakult kulturális kapcsolatok hálóját: egyetemválasztásuknál előtérbe került a felekezeti hovatartozás, de feltehetően számított az is, hogy a diákok hozzájuk közelebb álló köznapi nyelvek társaságát keresték. A protestánsok felfedezték

1997/2. 99–201), egyik sem kizárólagos igazságként van hirdetve, inkább meghatározó, domináns, lényeges mozgatórugóként.

⁷ A modern nyelvi normák és az anyanyelvi oktatás előtti korszakról lévén szó, a már kodifikált „anyanyelv” vagy „nemzeti nyelv” fogalma helyett itt inkább a népnyelvi kifejezés használata tűnik a legalkalmasabbnak. L. „népnyelv: 1. A nyelvjárások összessége (korábban), 2. Más-más nyelvjárásban beszélők nem köznyelvi, de széles körben használatos regionális nyelvi sajátosságainak, kifejezőeszközeinek összessége.” Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001. 77. Ill. I. Bárczi Géza definícióját, mint „helyhez nem kötött, népies forma” (Bárczi Géza: Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: Sellő Edit (szerk.): *Stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 62–115.)

maguknak a németországi egyetemeket, különösen a német ajkúak, míg a magyarországi szlávoknak Prága lett fontos célpont; de ezzel együtt sem szabad túlzó következtetésekbe esni, nem beszélhetünk a diákok nemzetiség szerinti szeparálódásáról. Többek között azért sem, mert sok szláv ajkú diák fordult meg német területen és viszont, valamint a diákok jó része nem is egyetlen egyetemen végezte tanulmányait, de nemzetiségi szeparálódásról még azért sem beszélhetnénk ekkor, mert a „nemzetiség” e kor írástudóira visszamenőleg még nem értelmezhető, túl modern kategória, éppen többnyelvűségük miatt, illetve a nyelvi kötődéseik fontosságát leárnyékoló rendi és vallási identitásuk, illetve állampatriotizmusuk miatt.

Az 1620-as fehérhegyi csatavesztés után aztán cseh menekültek sokasága jelenik meg immár Magyarországon, a relatív vallásszabadság földjén. Megjelenésük lökést adott az itteni szláv-szlovák öntudat fejlődésének:⁸ a cseh világtól ez az alakulófélben lévő szlovák nyelvű közösség nem zárkozott el, sőt, az evangélikus egyház át is vette a biblikus cseh nyelv használatát. A protestáns tanok „vulgáris nyelveken” való terjedésére a katolikus elit is reagált: előbb a népnyelvek használatára adtak korlátozott lehetőséget a Habsburgok országaiban (1564), majd igazából a jezsuiták megjelenése hozott e téren komoly változást, amivel beindult a 17. századi magyarországi lakosságért a nyílt felekezeti versengés.

Ez többek között egy olyan evangélikus és katolikus zsoldárkönyv egymás utáni gyors megjelenítésében öltött testet, amelyek már programszinten biztattak a népnyelvek használatára, és amelyek története e versengő konfesszionizmus látványos megnyilvánulása; a következőkben e könyvek megjelenését foglaljuk egységes történeti keretbe, hogy így tárjuk fel a vallási törekvések népnyelveket nacionalizáló hatását.

Az evangélikusok voltak a gyorsabbak: a Liptószentmiklóson szolgálatot teljesítő (de cseh földön született) evangélikus lelkész, Georgius Tranoscius (Jiří Třanovský) 1636-ban kiadta saját egyháza zsoldárkönyvét (*Cithara Sanctorum*), benne számos cseh és szlovák nyelvű énekkel; a könyvet hivatalos zsoldárkönyvnek fogadták el az

⁸ Käfer István: Česko-maďarsko-slovenský trojuholník v 17–18. storočí. *Slavica litteraria*, Vol. 14 (2011) No. 1. 121–126.

evangélikus gyülekezetek, így az számos új kiadást ért meg. Ez tekinthető a felső-magyarországi szláv írásbeliség első komolyabb könyves vállalkozásának,⁹ aminek voltak már csehországi nyomtatásos és szlovák (kéziratos) előzményei; ezekből Tranoscius a Cithara Sanctorum összeállítása során tudatosan merített.¹⁰ Válaszképpen hasonló népnyelvi kiadványok készítése mellett határozta el magát a katolikus egyház már az 1629-es nagyszombati zsinaton, amely szándék néhány évtizeddel később a Cantus Catholici című zsolnároskönyvek megjelentetésében öltött testet. Mivel a katolikus közösség magyar és szlovák nyelvű volt, ehhez igazodva e zsolnároskönyvek magyar és szlovák nyelvű változatban is napvilágot láttak (1651-ben a magyar, 1655-ben a szlovák változat jelent meg).¹¹ Szerzőjük egy bilingvis (kétnyelvű) pap volt Léva vidékéről, Szöllősi Benedek avagy Benedikt Szöllősi¹² (a szlovák forrásokban e névnek ezen kívül még számos írásmódja létezik). Szöllősi magyar és szlovák könyvéhez külön-külön előszót írt. Ezek a bevezető írások a nyelvi öntudat formálódásának igen érdekes és jelentős mérföldköveinek tekinthetők amiatt, ahogy a népnyelvek magaskultúrában történő

⁹ Petro, Peter: *A History of Slovak Literature*. McGill-Queens University Press, 1997. Šmatlák, 1988.

¹⁰ Ďurovič, Ján: *Duchovná poezia slovenská pred Tranovským*. Liptovský Sv. Mikuláš, Nákladem Vydavat. a Knihkup. uč. spol. Tranoscius, 1939.

¹¹ *Cantus Catholici. Régi és Uj Deak, és Magyar Ajitatos Egyhazi Enekek, és Litaniak*. H.n., 1651. *Cantus Catholici – Písne katolícké latinské i slovenské, nové i starodávné*. H.n., 1655. A szerző személyét és a kiadás helyét az eredeti imakönyvek nem közlik.

¹² Szöllősi 1609-ben született, 1625-ben „Benedictus Szöllősi Slavus”-ként jegyzik nevét. A nagyszombati egyetem tanára is volt, majd szolgált Kassán, Ungváron, Znióvárán is szlovák gyülekezetben, de a magyar lakosságú Szendrő jezsuita missziójában is élt hét évig. A Cantus Catholici szerzőségének tényét egy szlovák történész azonosította (Weiss-Nägel, Stanislav: Kto je autorom spevníka Cantus Catholici? *Kultúra*, 7 (1935): 426–429.), a kiadás lőcsei helyszínét magyar történész bizonyította (Papp G.: Szőlősy Benedek és énekeskönyveinek nyomdahelye. *Magyar Könyvszemle*, 1967. 83. 78–87).

használatára biztatnak.¹³ Sokatmondó az is, hogy Szöllősi mással próbálta megszólítani a szlovák hallgatóságot, mint a magyart. A magyarokat egyszerűen csak a zoltáréneklés fontosságára buzdította – „*az imádság is ének szó alatt (mint valami drága, és jó illatú szerszámmal megrágyázott éték) édesebben esik*” –, ellenben a szlovákoknak külön és hosszan mutatta be, hogy anyanyelvük másokénál nem alacsonyabb rendű, hanem ősi nyelv, sőt, egy ősi keresztény kultúra hordozója, amely legalábbis Cirill és Metód tértítőpüspököktől és Szvatopluktól datálható. A szlovák kiadvány esetében tehát Benedek pap külön figyelmet fordított e nyelv presztízisének növelésére, annak történelmi ősiségét hangsúlyozva: ez az első adatunk arra, hogy valaki a szlovák kultúrát a cirill-metódi tradíció örököseként mutatja be.

Sokatmondó jele a nyelvek köré lassan kiépülő nemzeti identitások konstruálódási folyamatának, hogy a szlovákok szvatopluki származtatását először írásba foglaló katolikus pap egyben a magyar zoltárirodalomnak is jelentős alkotója. Végző soron egyazon ember, a szlovákul és magyarul is író, identitásában elsősorban katolikus Szöllősi Benedek egyszerre élesztgette a magyar és a szlovák nyelvi identitást.

A két „testvérkiadvány” között nagy tartalmi átfedés van; mindkettő merített a másik nyelv kincseiből is, néhány szlovák verset például a magyar nyelvű eperjesi graduál költeményei inspiráltak. Illetve a népi énekekből is átvettek momentumokat, de ezt megint nem lehet egyirányú folyamatként felvázolni: úgy tűnik, hogy sokszor a népi énekek is merítettek a hivatalos egyházi énekekből, továbbalakítgatva azokat.¹⁴ Azt pedig végképp nem lehet mondani, hogy egymással szemben álló elitstruktúrák álltak a magyar és szlovák

¹³ Blažencova, Ľubica: *Cantus catholici – prvý tlačенý katolícky spevník (Okolnosti jeho vzniku, obsahové bohatstvo a niektoré špecifické piesni)*. In Pospíšil, Ivo – Zelenka, Miloš (ed.): *Česko-slovenské vzťahy, Evropa a svet*. Brněnské texty k slovakistice VI. Slavistická společnost Franka Wollmana – Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno, 2004, 11–20. Ruščin, Peter: *Cantus Catholici a tradícia duchovného spevu na Slovensku*. Bratislava: Ústav hudobnej vedy SAV, 2012. Szöllősi merített is a nagy rivális munkából, a Cithara Sanctorumból: a 294 énekből 129 található meg az evangélikus zoltárkönyvben is.

¹⁴ Ruščin, 2012. 31. és 34.; Ďurovič, Ján: *Životopis Juraja Tranovského 1592–1942: k 350 výročiu jeho narodenia*. Liptovskom Sv. Mikuláši, Tranoscius, 1942.

népnyelvi identitások élesztgetése mögött: a magyar kiadást az egri püspök, a szlovákot pedig az esztergomi érsek támogatta anyagilag.¹⁵

E könyvek nemcsak a vallási identitások építésének látványos példáiként lettek itt kiemelve, hanem valóban a kor fajsúlyos kiadványai voltak, melyek aztán számos későbbi kiadást megértek, a bennük szereplő énekek önálló életre keltek, átdolgozásaik keletkeztek népi énekek és műdalok szintjén is. (Csak hogy egy példát említsünk: az „A kereszténységben” kezdetű éneket 1931-ben dolgozta át és adta ki új formában Sík Sándor.) Egyben látványos példái a népnyelvi kultúrák közötti kölcsönhatásoknak is: az evangélikus zsolnárkönyv a Csehország felől több hullámban érkező kultúrhatásokat emelte be a szlovák világba, míg a katolikus zsolnároskönyv a magyar és szlovák nyelvű kultúrát hozta egymáshoz közelebb. De mégis, később a történelem során az derült ki, hogy ezek a könyvek olyan nyelvi kötődéseket kezdtek építeni, melyek aztán egymással szembe forduló nemzeti identitások forrásává váltak.

Pázmány Péter magánya

A vallási identitások versengése nemcsak egymással népszerűségben vetekedő kiadványok megjelentetésében öltött testet, hanem versengő intézményrendszerek párhuzamos kiépítésében is. Az elitek és az értelmiség hathatós közreműködésével elkezdett kiépülni az oktatási és művelődési intézményeknek egy olyan jól szervezett hálózata (papneveldek, gimnáziumok, kollégiumok, egyetemek), amelyek már racionális tudatossággal próbáltak minden népréteget elérni, és amelyek e szervezethez és hierarchiájuk okán a nemzeti közoktatási és közművelődési infrastruktúrák előzményeinek is tekinthetők. Ezek a konfesszionalista infrastruktúrák maguk buzdították a népnyelvek művelésére, élesztgették az azokhoz való kötődést, és próbáltak építeni a népnyelvek köré épülő vallásos nagyközösségeket a korabeli Magyarországon is.

A művelődés legmagasabb szintű intézményeit, az egyetemeket magas posztra jutott és vallásilag mélyen elkötelezett személyek

¹⁵ A magyar kiadványt Kisdi Benedek egri püspök után ezért is szokták Kisdi-féle Cantus Catholicinek nevezni. Az esztergomi érsek ekkor a magyar Lippay György volt, Pázmány Péter tanítványa.

próbálták meg egymással versengve létrehozni. Az evangélikus Thurzó György az 1609. évi nádorrá választása után próbálkozott egyházának saját iskolát alapítani, amelyet végül – feltehetően ellensúlyozandó az 1615-ben nyílt nagyszombati jezsuita kollégiumot¹⁶ – a következő évben a rivális Nagyszombattól távoli Szepesség helyett a közeli Galgócon alapított meg,¹⁷ s ahol háromnyelvű (német, szlovák, magyar) oktatás folyt. De az evangélikus főiskolaalapítási tervek végül Thurzó György 1616-os halála és az egyház anyagi helyzete miatt jó időre elodázódtak.¹⁸ Nem így a katolikus oldalon, ahol feltűnt a rendkívül elszánt Pázmány Péter. Pázmányt az evangélikusok tervei először híressé vált *Kalauzának* megírására készítette,¹⁹ majd 1616-tól, esztergomi érsekként, komoly energiákat mozgósított, hogy katolikus intézmények sorát hozza létre és fejlessze tovább. A nagyszombati kollégiumnak új épületeket vett. 1623-ban megalapította a bécsi Pazmaneumot, 1626-ban a pozsonyi jezsuita kollégiumot, 1629-ben a győrit. A laikus katolikus intelligencia utánpótlására hozta létre a nagyszombati nemesi konviktust 1624-ben (*Convictus Nobilium*), végül 1635-ben sikerült megalapítania a lehető legmagasabb szintű intézményt, az egyetemet.²⁰

Pázmány írásaiban többször kifejtette, hogy az eretnesség terjedésének egyik fő okát az egyetem hiányában látja.²¹ Az egyetemi alapítólevél nem is csinált titkot abból, mi az új intézmény fő célja: „*catholicam religionem in Hungairam propagare*”.²² Minden ennek volt alárendelve, és ez a fő cél kezdetben határt szabott a kifejezetten népnyelvi identitást erősítő programok kibontakozásának is az egyetem berkein belül. Így például Haskó Jakab morvaországi

¹⁶ Varsik, Branislav: *Národnostrný problém Trnavskej univerzity*. Bratislava, 1938.

¹⁷ Follajtár Ernő: *A galgóci háromnyelvű gimnázium története*. Komárom, 1933.

¹⁸ Varsik, 1938.

¹⁹ Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora. Első kötet (1570–1621)*. Pest: Kiadja Ráth Mór, 1868. 95–132.

²⁰ Frankl, 1868.; Varsik, 1938. 19–28.

²¹ Vantuch, Anton: *Založenie trnavskej univerzity*. In: Čičaj, Viliam (ed): *Trnavská univerzita v slovenských dejinách*. Bratislava: Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987, 44–68. 47.

²² Tibenský, Ján: *Trnavská univerzita v slovenských dejinách*, In: Čičaj, Viliam (ed): *Trnavská univerzita v slovenských dejinách*. Bratislava: Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987. 13–43.

születésű esztergomi kanonoknak (később, 1690–1691-ben esztergomi érsek) az ötletét, hogy a nagyszombati szlávok önálló katedrát kapjanak („*cat dram Slavonicam Tyrnaviensem*”), az akkori érsek elvetette, mondván, hogy az egyetemnek kifejezetten a szlovák papok képzésének szisztémájánál kell maradnia. Ugyanezen okból Pázmány nem is számolt jogi és orvosi fakultással, mondván, ezekre most Magyarországon semmi szükség. A protestánsok pedig, hacsak nem konvertáltak, egészen a 18. század közepéig ki voltak zárva az oktatásból.²³

Az egyházon belüli szlovák nyelvű értelmiség kinevelése elé tehát nem állítottak akadályt, sőt, ez többek között Pázmány Péter személyes ambíciói közé tartozott: a bécsi Pazmaneum első, 1619-es alapítólevelében külön említést tett a magyarországi szlávok befogadásának és pappá nevelésének fontosságáról (a magyarok és németek mellett). De fennmaradt egy 1627. évi levelezése a Pazmaneum vezetőségével, ami szerint ügyelni próbált arra, hogy egy római tanulmányútra lehetőleg ugyanannyi szlovák papnövendék induljon el, mint magyar ajkú. (Így is lett: végül Rómába hat magyar és hat szlovák nyelvű diákok küldtek.)²⁴ A pázmányi életmű így egy olyan folyamatos „normaalkotó” igyekezettel egészült ki, amely alapvetésnek tekintette volna a különböző nényelvek egymás melletti fejlődését és művelését. Ezt jól tükrözi az érsek által alapított intézmények vegyes nemzetiségi összetétele (mind a tanárok, mind a diákok szintjén).

Miközben az új intézmények falain belül érezhető volt az esztergomi érsek szellemi hatása, utólag Pázmány Péter mégis a történelem egyik jelentős, de elmagányosodó alakjaként tűnik föl, aki mintha kissé a társadalom létező körein kívül élt volna. A rendi szabadságért küzdő nemesség – amely sem Béccsel, sem a jezsuitákkal nem szimpatizált – a Habsburgokkal való együttműködéséért volt hajlamos őt a magyar nemzet és nemesség áruelőjének tartani.²⁵

²³ Tibenský, 1987. 13–43. 34.

²⁴ Varsik, 1938. 44–47.

²⁵ Vantuch, 1987. 62. A történészek között olyan olvasata is van Pázmány életútjának, hogy lassan eltávolodott magyarságától is (l. ehhez szlovák részről Varsik, 1938.; magyar részről Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*. II. kötet. Budapest: Athenaeum, 1903, 307–311.). Ezt a gondolatot Varsik (1938, 34–37) arra fűzi fel, hogy míg a Pazmaneum első alapítólevele (1619) a magyarokat

Eközben a bécsi udvar nem örült, hogy egy ennyire elhivatottan „pápista” egyetem nyílik területén, ráadásul jezsuitákkal. A pápai állam viszont szintúgy távolságtartó volt Pázmánnyal szemben, főként az egyházszerkezési és jövedelmi kérdések miatt. Az egyetem iránti lelkesedés is felemás volt a környezetében, amely ellenérzéseket egyes vélemények szerint az alapítók vehemens lelkesedése, maximalista igényeik is tápláltak. A város az alapítás után még évtizedekig nem engedte az egyetemi szabadságot jelképező egyetemi bíróságot érvényesülni; ezzel szemben a császár az egyetemi szabadságban éppen a magyar hazafiasságot látta kicsírázni, a nádor pedig a katolicizmus újabb térnyerését. Az egyetemet az 1640-es években maga a rektor szeretne volna vagy bezáratni, vagy elköltöztetni Pozsonyba vagy Szakolcára, elsősorban egészségügyi okokból (Nagyszombatban sokan tartottak állatokat a városban, egy halastó pedig elrontotta a levegőt).²⁶

helyezi előtérbe – a magyarok (*Ungari*) alkossanak többséget, de fogadtassanak be a szlovákok és horvátok is, és a magyarországi németek (*Germani quoque e partibus Hungariae*) se legyenek kizárva – az 1623-as új alapítólevél már nem tesz ilyen különbséget a nyelvek között a magyarok javára. Varsik szerint a Bethlen Gábor vezette rendi felkelés elsöprő erejű katolikusellenessége miatt tört meg Pázmányban a hit, hogy érdemes a teljesen „eretnekké” vált magyarjait előnyben részesítenie. Az alapítólevél átírása mögött nem biztos, hogy ilyen érzelmi motívumok játszottak szerepet: Pázmányt láthatóan foglalkoztatták a magyar papi utánpótlás nehézségei, és ezt a hiányt talán más nemzetiségű papok előnyben részesítésével, majd magyar gyülekezetekbe való küldésével akarta orvosolni. Elgondolkodtatóbb ennél Pázmánynak az a levele, amelyet ugyancsak Varsik idéz: ebben leírja, hogy élete vége felé kilencéves unokaöccsének, egyetlen megmaradt családtagjának Morvaországban vett földet, és így a Pázmányok visszatérhetnek oda, ahonnan jöttek, Germaniába. A magyar történettudomány alapvetően ezen életrajzbéli adatoknak nem tulajdonít túl nagy jelentőséget, és talán joggal, hiszen Pázmány közéletti cselekedeteiből – például a Werbőczy-féle „magyar jog” védelméből, Erdély támogatásából – meglehetősen következetes „nemzeti politika” rajzolódik ki, a nemzeten itt a nemesi nemzetet értve. Hogy Pázmány lelkivilága pontosan hogyan változott, az végső soron kívül esik e dolgozat tárgykörén, az mindenesetre biztos, hogy katolikus elhivatottsága volt számára a legfontosabb.

²⁶ Vantuch, 1987. 47., 60–62 és 67. Pázmány egyébként Nagyszombathoz sem ragaszkodott: már az 1635-ös alapító okiratba is beleíratta, hogy a „török iga” alóli felszabadulás után megfelelőbb helyre kell költözni (Tibenský, 1987. 17–19).

A rekatolizáció és a szlovák nyelv fejlesztése

Mindezektől függetlenül, a vallási prioritások mellett az egyházi vezetésű nagyszombati intézmények berkein belül mind a szlovák, mind a magyar nyelv további fejlődésnek indulhatott. E fejlődési folyamatban a szlovák írásbeliség esetében kimutatható a jelentős kezdeti lépéshátrány, és éppen emiatt a szlovák művelődés számára a nagyszombati egyetemi környezet különösen létfontosságúnak bizonyult. Ez a lépéshátrány többek között abban mérhető, hogy míg a magyar nyelvű irodalom az egyetem alapításakor már nagyobb mennyiségben jelent meg nyomtatásban, a szlovákról ez akkor még nem volt elmondható; különösen a szlovák világi irodalom volt nagyon halványan jelen nyomtatott formában. Az ilyen munkák, bár léteztek, valamilyen – ma már néha csak sejthető – okból könnyebben kéziratban maradtak, mint a magyar nyelvű szövegek. (Ennek lehetséges okaira később visszatérünk.) Általában azt mondhatni, hogy a 16. századi magyarországi nyomdászatban már domináns helyet foglaltak el a magyar könyvek – a latin nyelvű munkák számát is megelőzték a magyar kiadványok –, ugyanakkor a hazai szlovák nyelvű nyomdatermékek nyitányát csak az 1581. évi bártfai katekizmus jelenti, majd igazából a 17. századtól van jelentősebb számú szlovák nyelvű könyvtermés. A Telegdi Miklós sztergomi nagyszombati által alapított nagyszombati nyomda első évtizedeiben nem is adott ki szlovák könyvet, csak magyart és latint.

De a világi mellett a szlovák nyelvű egyházi irodalom is könnyebben maradt kiadatlanul a magyarnál. Pázmány Péter egyik legjelentősebb munkáját, az általa magyarul írt *Kalauzt* például egy ismeretlen nagyszombati jezsuita 1634-ben lefordította „hétköznapi szlovákra” (*Na obecnu Slowenčinu*), végül azonban ez kéziratban maradt.²⁷ Ugyanez történt az ún. kamalduli Bibliával, egy korabeli szlovák Biblia-fordítással.

A szlovák írásbeliség ilyen infrastrukturális gyengeségei miatt a kéziratokat, de a kis példányszámú kiadványokat is az a veszély is fenyegette, hogy nem marad nyomuk. Így például olyan fontos, mérföldkőnek tekinthető kiadvány nem maradt ránk, mint Jakob

²⁷ Käfer István: Az isteni igazságra vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata. *Világirodalmi Figyelő*, 1959. 179–180.

Jakobeus szlovákokról írt történelme, vagy Mikulás Miris (nagyszombati tanár) *Curiosum commentariolum de lingua slavonica* c. könyve 1660-ból, amelyből az 1720-as években még idéznek, de mi már nem ismerjük a tartalmát. A szlovák művelődés olyan jelentős kiadványa, mint az 1581. évi bártfai katekizmusnak, ami az első nyomtatott szlovák könyvnek tekinthető, is csupán egy, a 20. században felfedezett példánya maradt fent; de a szlovák *Cantus Catholici* első, 1655. évi kiadásából is csak két példány létezik.²⁸ A szlovák öntudat értelmiségi, literátus körökön belüli fejlődésének rekonstruálását mindez nehezíti.

Az mindenesetre elmondható, hogy a nyomtatásban megjelenő írások döntő többsége egyházi témájú volt. Pedig kibontakozóban volt lassan a szlovák nyelvű világi irodalom is, a szerelmi és a didaktikus (népnevelő, de nem vallási) költészet, amelyet leginkább három barokk műveltségű személyhez lehet kötni; egyikük írása sem jutott nyomtatásban kortársaik kezébe.

A szerelmi költészet egyik első ismert képviselője a nagyszombati egyetemen tanuló Štefan Ferdinand Selecký joghallgató volt, aki diákként vagy már éppen végzősként írta 354 versszakos költeményét egy „gyönyörű, tollal festett” szépségű nagyszombati hölgyről, akinek híre messze eljut Nagyszombat városán túl, és akiért lelkesedik török, tatár, magyar, olasz is. A vallási tematikájú, himnikus stílusú szlovák vagy szlovakizált cseh irodalomban üdítően hat ez az 1701-ben íródott költemény. A későbbi szlovák művelődésre mégsem volt szerves hatással, mivel ez a szlovák verskincs is kiadatlanul maradt egészen 20. századi felfedezéséig.

Sokatmondó összehasonlításra ad lehetőséget a kétnyelvű versírás művelőjének, Beniczky Péternek az életműve: magyar verseit *Magyar rithmusok* címmel már 1666-ban megjelentették (éppen Nagyszombatban), a szlovák versei viszont egészen a 19. századig kéziratban

²⁸ Kačič, Ladislav – Žeňuch, Peter – Zavorský, Svorad: *Cantus Catholici* (1655): The first Slovak-Latin Catholic Hymnbook. *Slavica Slovaca*, Vol. 48. (2013.) No 1. 76–78.

maradtak.²⁹ Ugyanígy nem élte meg írásainak nyomtatásban való megjelenését a didaktikus költészetet immár a 18. század első felében művelő Hugolin Gavlovič ferences szerzetes, pedig számos szép munka köthető nevéhez. Gavlovič szeretett volna elmozdulni a vallásos irodalom felől az erkölcsösségre nevelő, de világi irodalom felé; talán nem véletlen, hogy ezt a lépést nem egy jezsuita, hanem az ő személyében egy ferences barát próbálta megtenni. Bár Nagyszombat környékén is ismert volt, a nyomdáig írásai nem jutottak el. Így tehát elmondható, hogy a legnagyobb formátumú szerzők által felhalmozott szlovák kultúrkinccs egészen a 19. századig lappangott.

A rekatolizáció korának evangélikus ihletettséű szlovák irodalmáról sem mondható, hogy a szlovák írásbeliséget építette volna tovább: az evangélikusok üldöztetéséről megemlékező szerzők, akiknek írásai a legmagasabb irodalmi színvonalat képviselték ekkor, német földön és németül jelentették meg munkáikat. Štefan Pilárik menekülésének történetét 1678-ban németül írta meg Wittenbergben. (Nevével már találkoztunk: a török fogságból való megmeneküléséről is jelentős és szép verses prózát készített. Így Pilárik a 17. századi felső-magyarországi nép sorsüldözöttségének legautentikusabb megjelenítőjévé vált, bár akarata nélkül.) Láni saját sorsleírását 1676-ban ugyancsak németül adta ki Lipcsében, és ugyanígy németül publikált Tobiás Masník-Masnicius és Ján Simonides 1681-ben. Pedig ekkor már volt Tobiás Masník-Masniciusnak egy erről írott szlovák nyelvű emlékirása is, de az megint csak kéziratban maradt.³⁰

Hogy a már megírt szlovák nyelvű művek miért jutottak el nehezkesebben az íróasztaltól az olvasóközönségükhöz, azt ma már inkább csak találgatni tudjuk. Egészen biztosan meg lehet ezt magyarázni magának a szlovák nyelvű olvasóközönségnek a kisebb lélekszámaival, ami miatt kevésbé érte meg pénzt és időt áldozni a megjelentetésre, illetve mindenképp számíthatott a cseh kiadványok és cseh nyomdák hatása, a cseh kultúra erős dominanciája: a cseh kultúra produktumai mellett kevésbé volt szükség helyi kiadványokra.

²⁹ Beniczky Péter, Štefan Selecký és Hugolin Gavlovič írásainak esztétikai és kulturális értékét érzékelteti az, hogy Stanislav Šmatlák irodalomtörténetében a barokk költészet fejezet lényegében az ő írásaik bemutatásából áll. (Šmatlák, 1988. 218–234). A szlovák irodalomtudatra rossz hatással volt, hogy munkájuk lényegében asztalfiók-irodalom maradt a 20. századig.

³⁰ Šmatlák, 1988. 234–243.

Tehát a két nyelv akkori állapota mellett nem volt olyan különbség, hogy a szlovákok ne olvashattak volna gond nélkül csehül. Talán a két- és többnyelvűség ellenére hiányzott a szlovák nyelv iránt igazán elkötelezett nemesség és polgárság – mint kiemelt olvasóközönség és mint mecénási réteg –, míg más kutatók ellenkezőképpen inkább arra mutatnak rá: az, hogy egyes szlovák munkák dedikációja és előszava egyértelműen a „hatalmasságokhoz” és a műveltekhez szól, azt sugallja, hogy a szlovák nyelvű egyházi bázisinfrastruktúra (koralisták, kántorok, „egyszerű írástudók” jelenléte) gyenge lehetett.³¹ Végül számíthatott magának a szlovák nyelvnek az olyan korabeli megítélése, ami azt kevésbé tekintette a nyilvánosság nyelvének. Erre utal a kétnyelvű verselő Beniczky Péter végrendelete, amiben azt kéri, hogy „*az minémű magyar verseim vannak Vereskőben*”, azt bízzák Bartók István nagyprépost gondjaira, és ő jelentesse meg azokat.³² A szlovák nyelven írott verseiről nem is tesz említést; azokat feltehetően saját baráti körének szórakoztatására, mondhatni magáncélból írta.

A kéziratok hányódása vagy eltűnése jelen van természetesen a magyar nyelvű művelődés fejlődésében is, és ugyanígy van példa arra, hogy egyes könyvkiadásoknak teljesen nyoma vesszen. Éppen ez történt a *Magyar rithmusokkal* is: ezeknek elveszett az első, 1664. évi nagyszombati nyomtatott kiadása, és ugyancsak nyoma veszett Beniczky eredeti kéziratának is. Mégis, Beniczky Péter munkássága a magyar nyelvfejlődésnek és közgondolkodásnak hamar szerves részévé vált, mivel 1670-ben már megjelent egy második kiadás, majd ezt követően – és ez meglehetősen lényeges aránybeli különbség a magyar és szlovák nyelv fejlődése, kanonizálódása szempontjából – 1806-ig még 17 kiadást értek meg a *Magyar rithmusok!* Ezek közül már egy sem Nagyszombatban jelent meg, hanem Kolozsvárt, Lőcsén, Kassán, Sopronban, Debrecenben és Pozsonyban. Mondhatni úgy is, hogy a magyar nyelvű művelődés nem volt úgy kiszolgáltatva a nagyszombati infrastruktúrának, mint a szlovák.

Ez a nagyszombati egyházi infrastruktúra egyébiránt a magyar kiadványokban is vallási prioritásokat próbált érvényesíteni; erre megint Beniczky szellemi öröksége kapcsán lehet egy apró, de nagyon

³¹ Ruščin, 2012. 48–50.

³² Kovács, 1907. 17.

jellegzetes példát hozni. Miután a költő kéziratának egyik másolata a későbbi korok kutatóinak szeme elé került, össze lehetett hasonlítani Beniczky Péter nyomtatott és kéziratosa verseit. Így egy egészen apró, de mai szemmel szokatlan jelenséget lehetett megállapítani: a nyomtatott verzióban néhány kissé frivolabb-könnyedebb szófordulat komolyabb szavakra lett lecserélve. Nyilván Bartók István esztergomi nagyprépost áll emögött, akit a költő kért fel magyar rithmusainak kiadására, de aki, úgy tűnik, eközben néhány, számára frivolnak ható részletet egyszerűen átírt.

Mint látható, sok apróbb és komolyabb példát lehet hozni arra, hogy a nagyszombati kulturális intézményeken belül a vallási identitás építése leárnyékolta a nyelvi identitások fejlesztésének a lehetőségét. Ha a szlovák nemzeti gondolatnak a tudatos háttérben tartása nem is érzékelhető, de a vallási identitásból építkező nagyszombati infrastruktúra rendszerszinten bizonyosan nem igyekezett annak szárba szökkenésében. A nyelv művelése állt előtérben – az is elsősorban vallási téren –, és nem a nemzeté. Így bizonyosan nem véletlen, hogy míg a *Cantus Catholici* első, 1655. évi lőcsei kiadásában ott szerepel az a sokat idézett előszó, ahol először fogalmazódik meg a szlovák kultúra szvatopluki és cirill-metódi származtatása, a második, 1700. évi nagyszombati kiadásból ezt az előszót gondos kezek egyszerűen már kihagyták.³³

Eközben, ha nem is tudatosan, a nagyszombati egyetem a nyelv fejlesztésén keresztül mégis rengeteget tett a szlovák kultúra és identitás fejlődéséért, és kezdetben a magyar–szlovák kulturális kapcsolatok megtermékenyítéséért is. A szlovák nyelv e kodifikációs folyamatában Nagyszombat úttörő szerepet játszott azzal is, hogy e katolikus kulturális bástyák nem ragaszkodtak úgy a csehhez, mint az evangélikusok. Nem véletlen, hogy az egyetem révén kultivált nyelvet Eugen Paulinyi nemcsak „kulturális nyugatszlovák-nyelvnek”, hanem „jezsuita-szlováknak” is nevezi.³⁴

A nyomtatott írások révén, függetlenül azok vallásos jellegétől, végső soron mégis utat tört magának a népnyelvek tudatos művelésének gondolata. A nagyszombati nyomda egyik első kiadványa (rögtön alapítása évében, 1648-ban) egy mintegy

³³ Tibenský, 1987. 40.

³⁴ Paulinyi: *K jubileu Antona Bernoláka*, 4. Idézi Tibenský, 64

ötvenoldalas, igencsak értékes munka, a *Verborum in institutione...* címet viselő latin–magyar–szlovák szótár.³⁵ A szótár megszületését praktikus cél vezette: Emmanuel Alvarez (1526–1582) portugál jezsuita népszerű és elterjedt latin nyelvtankönyvének megértését segítette. Tehát eredetileg a latinoktatás eszköze volt ez a szótár. A növekvő számú szlovák kiadványok között – melyek nagy része vallási témájú volt – később is helyet kapott egy immár ötnyelvűre bővített (latin–német–cseh–szlovák–magyar) szószedet, ami ugyancsak e jezsuiták által használt latin nyelvtankönyv megértését segítette, most már a cseh és német ajkú diákok számára is.³⁶

A szlovák és magyar értelmiség intézményi összezártsága

A magyar–szlovák kulturális kapcsolatok jövőjét illetően először még sokat ígérő volt az, ahogy a Nagyszombatban sűrűsödő intézmények falai között az együttélésnek kialakultak bizonyos *modus vivendi*-jei: ilyen volt például az, hogy az egyetem tanárai egymás nyelvét tanulták. Az egyetemi dokumentumok hiányossága ellenére valamiféle tendenciákat fel lehet tární: mivel a jezsuita rendtársaknak a nyelvtudását is fel-feljegyezték, ezekből kiderül, hogy javult-e bizonyos nyelvek beszéde. Így például Alexander Rudnay – akit a magyar emlékezet Rudnay Sándor esztergomi érsekként tart nyilván – misét tartott szlovák és német nyelven, miközben a magyart is tanulta, bár abban végül „mediocriter” maradt. Katona István, a 18. század egyik legjelentősebb magyar történésze középszinten megtanult szlováku. Pray György németként csak kisebb mértékben tanult meg magyarul. De például a 18. század egyik jelentős szlovák történetírója, Juraj Sklenár csak a német nyelvet sajátította el. A diákok között is

³⁵ Király, Péter: Az 1648. évi latin–magyar–szlovák szótár. *Magyar Nyelv*, Vol 81. (1985). 29–42. 198–209. és 323–334. A szótárnak egyetlen példányát találták meg, Csehországban, a szlovakológián belül az 1960-as évektől kellett csak nagyobb figyelmet. Akkor faksimile kiadásban újra kiadták. A szlovák szavak kétharmada valóban szlovák, egyharmada cseh. A szerző új szlovák szavakat is próbált létrehozni.

³⁶ Pappová, Zita: Neznáme vydanie Alvarezovej gramatiky s prvým slovenským prekladom. In *Trnavská univerzita vo svetle dejín. Die Tyrnauer Universität im Licht der Geschichte*. Kraków – Trnava: Ústav dejín Trnavskej univerzity - Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2012. 335–346.

kimutatható hasonló tendencia: Branislav Varsik szlovák történész arra a következtetésre jut, hogy sok, beiratkozaskor szlováknak megjelölt hallgató – főleg, aki egyébként is hozott magával már valamekkora magyar nyelvtudást – tanult meg mindjobban magyarul.³⁷

A fennmaradt egyetemi anyakönyvekből látszik egyébként a szlováknyelvű diákok erős jelenléte, és ez a tanárok között hasonlóképp volt. Ezek az egyetemi dokumentumok, bár hiányosan és sokszor bizonyíthatóan hibásan maradtak fenn, meglehetősen sokféle adatot tartalmaznak: a diákoknak számontartották a nemzetiségét, a lakóhelyét (*patria*), a társadalmi származását (mint *nobilis*, *civis*, *ignobilis* vagy más néven *plebeius*), a tanároknak pedig, mint láttuk, a nyelvtudását is feljegyezheték. Mégis, az egyetem történetének kutatói az adatok körültekintő értelmezésének szükségességére hívják fel a figyelmet, mert azok olyan nagy következtelenséget mutatnak néha, ami kvantitatív elemzésre alkalmatlanná teszi ezt az információtömeget.³⁸ De az bizonyos, hogy mindvégig ki lehet mutatni a magyarok mellett a szlovák diákság masszív jelenlétét (valamint a németekét és a horvátokét is).³⁹

A diákok összearzsága a nyelvi csoportok közötti versengésnek is melegágyává vált, annak jó és rossz értelmében is. A kevert etnikai-nyelvi együttéléséről az egyik volt diák így emlékezett meg: „*A különböző nemzetbéli diákok ezen összefolyása eleven versenyszellemet hívott életre, amely általánosságban erősítette a szorgalmat.*” (Ekkor a sziléziai, cseh-morva földről érkező diákok száma is magasabb volt a hétéves háború miatt.)⁴⁰ De a pázmányi intézményrendszerben a diákok eltérő származása és tudatos összearzsága elősegíthették a „mi” – „ők” törésvonalak erősödését,

³⁷ Varsik, 1938. 105.

³⁸ *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Kiadásra előkészítette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Zsoldos Attila. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1990.

³⁹ Varsik, 1938. 56–65. Zsoldos Attila kételkedve és kritikusan figyeli Varsiknak a hiányos és következtetlen adattömegeből nyert határozott állításait a szlovákság jelenlétét illetően, de az kétségkívül helyénvaló állítás, hogy a szlovák nyelvű diákok és tanárok állománya is jelen voltak Nagyszombatban.

⁴⁰ Kovachich, M. G.: *Geschichte der neueren Schulreformation in Ungarn*. Pest, 1775. (Idézi Tibenský, 28). Magyar szóhasználatban Kovachich Márton György a szerző, aki diákévei után is kötődött az egyetemhez, a könyvtár másodőre lett.

amikor a belső feszültségeket nyelvi sztereotípiák mentén is lehetett interpretálni. 1634-ben például elbocsátották a bécsi Pazmaneumból a magyar Ujváry Mihályt, aki Nagyszombatba hazatérve azt kezdte terjeszteni, hogy az intézmény felügyelője (régense) a magyarokat elnyomja, és a szlovák diákoknak kedvez. Nemcsak az az érdekes, hogy így volt-e vagy sem, hanem hogy ez a nagyszombati közösségben is érdeklődést keltett. Ezért Pázmány írt a bécsi intézmény régensének, a szlovák származású Ján Himrának, s levelében ott volt a meglehetősen érdekes kérdés: a magyaroktól ne várja el ugyanazt a nyugodtságot, mint amit a szlovák diákoktól. Mert – így az érsek – a magyarok természetüknél fogva vadabbak, de idővel majd megjavulnak.⁴¹ Maga Pázmány is tehát magatartásbeli különbségeket vélt felfedezni a nyelvi különbségek mögött, és mindezt olyan fontosnak tartotta, hogy intézményeinek működtetésekor is figyelembe szerette volna venni. Apró példa ez arra, hogy a hetero- és autosztereotípiák intézményesülése menthetetlenül vezetett az egymástól immáron elkülönülő nemzeti identitások megszilárdulásához.

Az ilyen sztereotípiák kialakulásához talán az is hozzájárulhatott, hogy az oktatás, a művelődés új fellegrái mind szlováklakta vidékeken jöttek létre. Így míg például a trencsényi gimnázium szlovák diákjai között sok volt a polgári és paraszti származású (mintegy fele az összes szlovák diáknak), a trencsényi magyar diákok jó többsége nemesi családból származott (1655–1658 között a 15 magyar diákból 13 volt nemes). Talán ez a felemás helyzet, a magyar paraszti-polgári rétegektől távol létrejött iskolák és a magyar nemesek felülreprezentáltsága a szlovák diákok között az egyik forrása lehetett mind a magyar, mind a szlovák sztereotípiáknak.⁴²

A diákságon belüli esetleges nemzetiségi feszültségeknél jóval nagyobb horderejű az, hogy a nemzetiségi versengés és a másikkal szembeni bizalmatlanság önmagát spirálisan erősítő konfliktusa megjelent a tanárok között is. Akár a pázmányi életmű tragédiájának is mondható, hogy egyetemének professzorai és kinevelt, immár írástudó öregdiákjai az ott szerzett óriási tudást egymás ellen kezdték

⁴¹ Varsik, 1938. 41–43.

⁴² A trencsényi gimnáziumban a szlovákok voltak nagy többségben; az első tanévben, 1655-ben a 106 diákból 88 volt szlovák, 7 magyar (10 morva, egy lengyel). Varsik, 1938. 78–81.

fordítani: saját nyelvi közösségüknek a történelemből építettek óriási érvrendszert, és ugyanezzel a tudással kezdték aláásni a másik presztízst, illetve a másik nemzetiségi igényeit. E tanulmány keretein túlmutat a felekezeti versengés alkonyán kibontakozó 18. századi történészviták részletes bemutatása; itt inkább csak utalni érdemes arra, hogy e tudósok lényegében mindegyike az egyházi értelmiség sorából került ki. Kezdvé Bencsik Mihállyal, aki 1721-es könyvében megkérdőjelezte a szlovákok részvételi jogát az államéletben, és ezzel egy csapásra megadta a keserű, sértegető magyar–szlovák viták alaphangját, s aki a nagyszombati egyetem jezsuita professzora volt. Az erre egy egész könyvvel válaszoló Ján Baltazár Magin dubnicai plébánosként szolgált, korábban maga is a jezsuita rendben szolgált, bár nagyon rövid ideig. A magyar–szlovák identitáskonfliktusok nyitányaként értelmezhető Bencsik–Magin vita 1734-ben a történelem nacionalizáló olvasatára készítette a szlovák ajkú – de korai műveiben saját szlovákságát nem kiemelő – jezsuita történészt, Samuel Timont, aki 17 évet töltött a nagyszombati egyetem falai közt. A kibontakozó értelmiségi vitákat követte az evangélikus lelkész Bél Mátyás megszólalása is, aki meglehetősen békítő és kiegyezést kereső szándékkal maga is reagált ezekre; de végül nem ez a csapásirány vált dominánssá. Inkább az a presztízsharcba forduló hang és a másik igazát alapvetően megkérdőjelező spirálisan erősödő konfliktusos irány győzedelmeskedett, amit Juraj Papának szlovák pap, majd az 1780-as években a szlovák Juraj Sklenár és a magyar Katona István képviselt egymással szemben; ők mindketten Nagyszombat neveltjei.⁴³

Az egyházak országos hálózata, melyek valamikor az egymás elleni kulturális hadviselés céljából lettek kiépítve, egyszerre játszottak szerepet abban, hogy a különböző népnyelvi közösségeik nyelvi tudata felvirágozzon, és hogy ezek végül egymástól eltávolodjanak, szembekerüljenek egymással. A vallási infrastruktúra hatását – és azon belül különösen a jezsuiták hatását –, úgy tűnik, nem szabad alábecsülni, ha a korszellem alakulását vizsgáljuk. Ahogy Beniczky Péter egyik életrajzírója állítja: *„A jezsuitáknak abban az időben olyan befolyásuk, olyan hatásuk volt a társadalom minden*

⁴³ Kollai István: *Sörissza tudósok a borisszák ellen. Érzelmi és értelmi motívumok a nemzeti identitás kialakulása mögött.* Megjelenés alatt.

rétégre, mint manapság – ha szabad ezt a hasonlatot alkalmaznunk – a napi sajtónak”.⁴⁴ Nevelési rendszerük az egyébként magántanulást pártoló főurak és a protestánsok között is népszerű volt. Az egyházak országos jelenléte miatt a vallási értelmiség köreiből kibontakozó identitáskonfliktusok a társadalomnak lényegében az egészét el tudták érni.

A szlovák identitás formálódása alapján – melyből nyilván teljesen általánosítható következtetést túlzás lenne levonni – a nemzeti identitás fejlődésének összességében egy kölcsönhatásos olvasata rajzolódik ki, amiben az elitista infrastruktúrák eredetileg valóban támogatták a népnyelvek fejlődését, de azok homogenizáló, szeparatista vagy a történelmet nacionalizáló jellegét nem kívánták. Ilyen „igények”, úgy tűnik, inkább alsóbb szintekről bontakoztak ki, a konfesszionalista infrastruktúrát kiszolgáló hivatott értelmiség részéről, és ott is csak lassacskán, ahogy a premodern literátus értelmiség egyre motiváltabb lett abban, hogy az általa korábban csak eszközként használt „vulgáris nyelveknek” ők maguk váljanak szószólóivá, hirdetőivé. Emiatt aztán a különböző népnyelveket képviselő értelmiség egyre ádázabb konfliktusspirálba hajszolta magát. Ezek látványos dominanciaharcokban bontakoztak aztán ki, mint amilyen az eperjesi egyházközség német papja és szlovák kántora közötti vita volt, vagy amilyen vita több felső-magyarországi kisváros ferences közösségének magyar és szlovák tagjai között játszódott le.⁴⁵ Vagy ez történt Lőcsén is 1682-ben, amikor a helyi szlovákok független és egyenrangú szlováknyelvű evangélikus közösséget szerettek volna a németek mellett, és végül követeléseik többségét el is tudták érni. Sokatmondóan írta erről Hain Gáspár, a város krónikása: szerinte ezzel a katolikusokkal való korábbi hadakozás helyébe immár a szlovákokkal való hadakozás lépett, „*ami jövőbeli rossz békék előjele volt*”.⁴⁶ Összességében tehát nem annyira egy fentről lefele történő identitásépítés képe rajzolódik ki, hanem

⁴⁴ Kovács Dezső: *Beniczky Péter élete és költészete*. Budapest: Athenaeum, 1907. 5.

⁴⁵ Ezeket ismerteti Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017.

⁴⁶ Hain, 1910. 495–496. Hain még megjegyzi, hogy e mozgalom mögött néhány nyugtalan fő állt, akik nagyobb elismerést akartak annál, mint amit megérdemeltek.

inkább egy erőteljes kölcsönhatásos folyamat elit, értelmiség és közember között. A felső-magyarországi esettanulmány így egy olyan definíció lehetőségét veti fel, ami szerint a nemzeti identitás valóban modern és valóban funkcionalista (azaz eszközként szolgált az azokat építő közegek kezében), de – különösen e kezdeti, a nemzeté válás szempontjából igencsak lényeges időszakban, a modern állami apparátusok kialakulása előtt – a nacionalizmus kibontakozása nem feltétlenül mondható felülről konstruált jelenségnek.

Felhasznált irodalom

- Ábrahám Barna: A szlovákság történelmi törésvonalai: konfesszionizmus és regionalizmus In: *Hungaro-szlovakológia*. Szerk. Illés Pál Attila. Budapest: Szent István Társulat, 2007.
- Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*. II. kötet. Budapest: Athenaeum, 1903, 307–311.
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition. London – New York: Verso, 1991.
- Bárcki Géza: Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: Sellő Edit: *Stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 62–115.
- Blažencova, Lúbia: Cantus catholici – prvý tlačený katolícky spevník (Okolnosti jeho vzniku, obsahové bohatstvo a niektoré špecifické piesni). In: Pospíšil, Ivo –Zelenka, Miloš (ed.): *Česko-slovenské vzťahy, Evropa a svet*. Brno: Brněnské texty k slovakistice VI. Slavistická společnost Franka Wollmana – Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2004, 11–20.
- Cantus Catholici. Régi és Új Deák, és Magyar Ajitatos Egyházi Enekek, és Litaniák*. H.n., 1651.
- Cantus Catholici – Písne katolícké latinské i slovenské, nové i starodávne*. H.n., 1655.
- Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony: Kalligram, 2014.

- Đurovič, Ján: *Duchovná poezia slovenská pred Tranovským*. Liptovský Sv. Mikuláš, Nákladem Vydavat. a Knihkup. uč. spol. Transcius, 1939.
- Đurovič, Ján: *Životopis Juraja Tranovského 1592–1942: k 350 výročiu jeho narodenia*. Liptovskom Sv. Mikuláši, Transcius, 1942.
- Frankl Vilmos: *Pázmány Péter és kora. Első kötet (1570–1621)*. Pest: Kiadja Ráth Mór, 1868, 95–132.
- Follajtár Ernő: *A galgóci háromnyelvű gimnázium története*. Komárom, 1933.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism. New Perspectives on the Past*. Oxford: Basil Blackwell, 1983.
- Haug-Moritz, Gabriele: Kaisertum und Parität: Reichspolitik und Konfessionen nach dem Westfälischen Frieden. *Zeitschrift für Historische Forschung*. Vol. 19, No. 4 (1992). 445–482.
- Hobsbawm, Eric J.: Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 1–14.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge University Press, 1992.
- Kačic, Ladislav – Žeňuch, Peter, Zavorský, Svorad: Cantus Catholici (1655): The first Slovak-Latin Catholic Hymnbook. *Slavica Slovaca*. Vol 48 (2013) No 1. 76–78.
- Käfer István: Az isteni igazságra vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata. *Világirodalmi Figyelő*, 1959. 179–180.
- Käfer István: Česko-maďarsko-slovenský trojuholník v 17.–18. storočí. *Slavica litteraria*, Vol. 14. (2011) No. 1. 121–126.
- Király, Péter: Az 1648. évi latin–magyar–szlovák szótár. *Magyar Nyelv*, Vol 81. (1985), 29–42; 198–209.; 323–334.
- Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

- Kollai István: *Sörissza tudósok a borisszák ellen. Érzelmi és értelmi motívumok a nemzeti identitás kialakulása mögött*. Megjelenés alatt.
- Kovács Dezső: *Beniczky Péter élete és költészete*. Budapest: Athenaeum, 1907.
- Kovachich, M. G.: *Geschichte der neueren Schulreformation in Ungarn*. Pest, 1775.
- Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Kiadásra előkészítette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Zsoldos Attila. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1990.
- Maxwell, Alexander: *Choosing Slovakia: Slavic Hungary, the Czechoslovak Language and Accidental Nationalism*. London/New York: Tauris Publishers, 2009.
- Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017.
- O’Leary, Brendan. On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner’s Writings on Nationalism. *British Journal of Political Science*, Vol. 27, No. 1 (1997). 191–222.
- Papp G.: Szőlősy Benedek és énekeskönyveinek nyomdahelye. *Magyar Könyvszemle*, 1967. 83. 78–87.
- Pappová, Zita: Neznáme vydanie Alvarezovej gramatiky s prvým slovenským prekladom. In: Trnavská univerzita vo svetle dejín. Kraków – Trnava: Die Tyrnauer Universität im Licht der Geschichte. Ústav dejín Trnavskej univerzity - Towarzystwo Slowaków w Polsce, 2012. 335–346.
- Péter Katalin: A társadalom egyes tagjaiban cselekszik. (Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez) *BUKSZ*, 1997/2. 199–201.
- Petro, Peter: *A History of Slovak Literature*. McGill-Queens University Press, 1997.

- Ruščin, Peter: *Cantus Catholici a tradícia duchovného spevu na Slovensku*. Bratislava: Ústav hudobnej vedy SAV, 2012.
- Schilling, Heinz: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása. *Történelmi Szemle*, 2003/ 3–4. 201–212.
- Smith, Anthony D: Ethnic Persistence and National Transformation. *The British Journal of Sociology*, Vol. 35, No. 3 (1984). 452–461.
- Smith, Anthony D: *National identity*. Penguin Books, 1991.
- Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*, 2012/ 1. 37–62.
- Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983.
- Tibenský, Ján: Trnavská univerzita v slovenských dejinách, In: Čičaj, Viliam (ed): *Trnavská univerzita v slovenských dejinách*. Bratislava: Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987. 13–43.
- Vantuch, Anton: Založenie trnavskej univerzity. In: Čičaj, Viliam (ed): *Trnavská univerzita v slovenských dejinách*. Bratislava: Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987. 44–68.
- Varsik, Branislav: *Národnostný problém Trnavskej univerzity*. Bratislava, 1938.
- Weiss-Nägel, Stanislav: Kto je autorom spevníka Cantus Catholici? *Kultúra*, 7 (1935). 426–429.